

ΟΜΙΛΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου
ἀφιερωμένου στη μνήμη του
Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΑΘΗΝΑ 1995

*᾽*Ανάτυπο

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

Σημειώσεις για τὸ Διαφωτισμὸ
στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 1821

Σημειώσεις για τὸ Διαφωτισμὸ στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 1821

Οἱ μελέτες τῶν τελευταίων χρόνων γύρω ἀπὸ τὰ θέματα τῆς διάδοσης τῶν ιδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῶν ἀντιδράσεων πού συνάντησαν στὴν «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή», καὶ κυρίως στὴν Κωνσταντινούπολη, δημιουργοῦν τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναζητηθοῦν οἱ ομάδες καὶ οἱ ἄνθρωποι, πού ἐπὶ τόπου ἔδρασαν «ὅταν στὰ χρόνια 1819-1821, τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, μέσα σὲ μιὰ πολλαπλὰ δυσμενῆ συγκυρία, ἔδινε καὶ ἔχανε, χωρὶς νὰ ὑποστέλλει τις σημαῖες του, τὴ μεγάλη μάχη πού τοῦ εἶχαν ἐπιβάλει οἱ συνασπισμένοι, αὐτὴ τὴ φορά, ἀντίπαλοί του».¹ Μιὰ μάχη πού συνεχίστηκε² ὡς τις ἡμέρες πού οἱ Τοῦρκοι, ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ Ὑψηλάντη, γέμισαν τις φυλακὲς μετ' Ἕλληνες, στίς κρεμάλες αἰωροῦνταν τὰ πτώματα μετ' ἢ χωρὶς γιαιφτάδες καὶ κάποιοι τυχερότεροι ἀναζητοῦσαν τὴν τύχη τους στοὺς θαλάσσιους καὶ τοὺς στεριανοὺς δρόμους τῆς προσφυγιάς πρὸς τὸν ἐπαναστατημένο ἑλλαδικὸ χῶρο, τὸν Εὐξείνιο, τὴ Ρωσία, τὴν Εὐρώπη... Ἡ ἰδεολογικὴ μάχη θὰ συνεχισθεῖ, μετ' διαφορετικούς ὅρους, ὅλη τὴ δεκαετία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, σὲ πολλὰ ἐπίπεδα καὶ τὸ ἀποτέλεσμά της θὰ προσδιορίσει τις ἰδεολογικὲς συντεταγμένες τοῦ σύγχρονου κράτους, εὐρωπαϊκοῦ τύπου, πού θὰ δημιουργηθεῖ. Μιὰ μάχη πού δὲν μποροῦσε νὰ σταματήσει ὄχι μόνο γιὰτὶ οἱ μνησικακίες σὲ προσωπικὸ ἢ ὁμαδικὸ ἐπίπεδο τὴ συντηροῦσαν, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ὅλοι πίστευαν ὅτι οἱ ἰδεολογικὲς τους θέσεις ἔπρεπε νὰ σφραγίσουν ἢ νὰ ἐπηρεάσουν τὴ μορφή τοῦ ἐθνικοῦ κράτους πού διαμορφωνόταν.

Τις δυνάμεις τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη θὰ τις ἀναζητήσουμε καὶ στίς τρεῖς σημαντικὲς κοινωνικὲς ομάδες τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητος: τοὺς ἐκκλησιαστικούς, τοὺς Φαναριῶτες καὶ τοὺς μεγαλεμπόρους. Ἡ ἰδεολογικὴ ταυτότητα καὶ τὰ ὅρια αὐτῶν τῶν ομάδων εἶναι εὐκίνητα, ὅπως δείχνουν τὰ στοιχεῖα ἐπαλληλίας πού διαπιστώνονται.

1. Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Τὺφλωσον Κύριε τὸν Λαόν σου». Οἱ προεπαναστατικὲς κρίσεις καὶ ὁ Νικόλαος Πίγκολος, Ἀθήνα, Πορεία, 2^η 1988, σ. 7.

2. Κώστας Λάππας, «Πατριαρχικὴ Σύνοδος "περὶ καθαιρέσεως τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων" τὸν Μάρτιο τοῦ 1821. Μιὰ μαρτυρία τοῦ Κων. Οἰκονόμου», *Μνήμων*, 11 (1987), 123-153.

Ἡ γενικευμένη κρίση στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία δημιουργεῖ ἀστάθεια στὶς παραδοσιακὲς λειτουργίες της καὶ αὐξανόμενες ἐπεμβάσεις τοῦ κυρίαρχου ὀθωμανικοῦ κράτους. Οἱ προσπάθειες τῶν ξένων δυνάμεων γιὰ τὴ στήριξη καὶ ἐπέκταση τῶν συμφερόντων τους ἐντείνουν τὶς πρακτικὲς δράσεις. Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία μὲ τὴν ἐξάπλωσή της φορτίζει τὸ κλίμα καθὼς τὰ μέλη της καὶ οἱ ἀπόστολοί της διαφοροποιοῦν τὶς συμπεριφορὲς τους, ἀκολουθώντας τὸν κώδικα ποῦ ἐπέβαλε ἡ μύησή τους. Ὅσοι δέχτηκαν θετικὰ τὰ κηρύγματα τοῦ νεωτεριστικοῦ κινήματος τοῦ Διαφωτισμοῦ διαμόρφωσαν ἕνα ἐκλεκτικὸ, κατὰ περίπτωσιν, σύστημα προσωπικῆς καὶ ὁμαδικῆς ἀποδοχῆς τῶν νέων ἰδεῶν, ἀποκρύβοντας συνήθως τὶς ἀκραῖες ἐκδοχὲς τῶν ἐπιλογῶν τους καὶ προτιμώντας γιὰ τὴ δράση τους συγκαλυμμένους τρόπους καὶ χαμηλοὺς τόνους.

Αὐτὲς οἱ ἰδεολογικὲς ἀναζητήσεις καὶ οἱ ἀνακατατάξεις διαπερνοῦν τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, μὲ διαφορετικὲς ποσοστῶσεις σὲ κάθε ὁμάδα καὶ διαφορετικὸ ἐπίπεδο συνειδητοποιήσεων. Ἐσωτερικὲς διεργασίες πραγματοποιοῦνται, καθὼς ὅλοι ἀγωνίζονται νὰ δοῦν τὶς θέσεις τους νὰ κερδίζουν ἔδαφος, ἐπιμηκύνοντας μὲ τὴ σῶφρονα συμπεριφορά τους τὸ χρόνο ὡς τὴν κρίση, ποῦ φοβοῦνται ὅτι ἔρχεται.

Τὸ παιχνίδι τῶν λεπτῶν ἰσορροπιῶν θὰ καταστραφεῖ κυρίως ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐλέγξει τὶς δυνάμεις τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας, ποῦ ἐκφράζει, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχαϊκότητων τῆς κοινωνίας, ποῦ δροῦν πολλὲς φορὲς παράλληλα καὶ δὲν ἀνέχονται τὸ νεωτερικὸ σὲ καμιά του ἐκδοχή. Πρέπει ἴσως νὰ ἐξετάσουμε καὶ τὶς διαδικασίες κατὰ τὶς ὁποῖες ἠττήθησαν τὰ κηρύγματα ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ ἰδεολογικοῦ ὄπλοστασίου τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς δυνάμεις της ποῦ ἐπέμεναν στὴ διαιώνισή του: νὰ θυμηθοῦμε τὶς ἀπόπειρες κηρύγματος σὲ λαϊκὴ γλώσσα, τὴν προσπάθεια εἰσαγωγῆς φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν μαθημάτων στὰ σχολεῖα, τὶς περιπέτειες τῆς μετάφρασης τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἀπὸ τὸν Ἰλαρίωνα Σιναΐτη.³

Ἡ προσέγγιση τοῦ θέματος γίνεται, ὅσο τὸ ἐπιτρέπει ὁ τύπος τῆς σύντομης ἀνακοίνωσης, μὲ ἀναφορὲς σὲ διακεκριμένες περιπτώσεις καὶ μὲ ἐπίκληση τῶν μαρτυριῶν τους, χωρὶς νὰ παραβλέπεται ἡ ἀνάγκη διερεύνησης περισσότερων καὶ διαπλεκόμενων περιπτώσεων καὶ ἀνετότερου σχολιασμοῦ σχετικῶν μαρτυριῶν.

Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τὴν ἐξειδίκευση τῶν ἀναφορῶν μας,

3. Βασίλειος Βλ. Σφυρόερας, «Ἰλαρίων Σιναΐτης ὁ Κρῆς (1765;-1838) καὶ αἱ δύο ἐπιστολαὶ του περὶ τῆς μεταφράσεως τῶν Ἀγίων Γραφῶν», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, 20 (1969-1970), 225-310.

σημειώνω ότι τὸ μήνυμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὄχι βέβαια στὶς συγκυρίες τῶν κρίσεων, ποὺ συναντᾷ φωτιές, ἀφορισμούς, ἐκτοπίσεις μὲ σουλτανικούς ὀρισμούς, λογοκρισίες καὶ ἀπειλές κατάδοσης στὸν Τοῦρκο, ἀλλὰ στὶς ὥρες τὶς ἡμαλότερες, ἀναγκάζει τὴν Ἐκκλησία νὰ θωρακίσει μὲ σύγχρονα ὅπλα τὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα: νὰ θυμίσω τὴν ἔκδοση ἀπὸ τὸ Πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο τὸ 1808 τῆς *Ἱστορικῆς Χρονολογίας* τοῦ La Croze σὲ μετάφραση καὶ συμπληρώματα ὡς τὸ 1801 τοῦ Λάμπρου Ἀντωνιάδη, ἢ τῆς μετάφρασης τοῦ *Λόγου εἰς τὴν γενικὴν ἱστορίαν* τοῦ Bossuet, τὸ 1817.

Περισσότερο προχωρημένη εἶναι ἡ στάση μεμονωμένων ἱερωμένων καὶ μάλιστα τοῦ ἀνώτερου κλήρου, ὅπως ὁ μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως Δωρόθεος Πρώιος: ὅταν διαπίστωσε ὅτι ὀλόκληρη περιοχὴ τῆς μητροπόλεως του δὲν εἶχε σχολεῖο, ἀνοικοδόμησε παλιὸ μοναστήρι καὶ τὸ προσάρτησε ὡς μετόχι στὴ Μονὴ Ξηροποτάμου τοῦ Ἄθω, ἡ ὁποία ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωση νὰ συντηρεῖ σχολεῖο στὴν περιοχὴ (1815).⁴ Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σινᾶ Κωνστάντιος ζοῦσε στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου ἔγραψε καὶ τύπωσε ἔργα μὲ νεωτερικές ἰδέες καὶ ἀντιτουρκικές αἰχμές ὅπως ἡ *Κυπριάς* (1819) καὶ ἡ *Κωνσταντινιάς* (1820). Τοῦ πρώτου ἀναγκάστηκε νὰ ἀναθεωρήσει τὸ χειρόγραφο ὅταν ἡ κρίση ἐκκλησίας-νεωτεριστῶν πλησίαζε καὶ τὸ δεύτερο νὰ τὸ ἀρνηθεῖ, ἀφαιρώντας καὶ τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν τίτλο, ὅταν ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 προκαλοῦσε τὶς τουρκικές ἐκδικήσεις. Ἡ περίπτωσις τοῦ Κωνσταντίου, παρόλο ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἐξαιρετικὴ, θὰ μπορούσε νὰ μᾶς συνδέσει μὲ τοὺς Φαναριώτες, γιὰτὶ καὶ σ' αὐτοὺς ἀνήκει, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ἐμπόρους, καθὼς ἡ *Κωνσταντινιάς* αἰδίοις ἀναλώμασι τυπωθεῖσα ἐχορηγήθη τῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει φιλολογικῇ Ἐταιρείᾳ τοῦ Συστήματος τῶν Ἐμπόρων.⁵

Οἱ Φαναριώτες εἶχαν ἐξασφαλίσει τοὺς ἀγωγούς τῆς παιδείας γιὰ τὴν τάξη τους μὲ τὸ σύστημα τῶν οἰκοδιδασκάλων, τὴ γλωσσομάθεια, τὰ ξένα βιβλία. Σημειώνει στὰ ἀπομνημονεύματά του ὁ Νικόλαος Ἀλεξάνδρου Σοῦτσος (1798-1871): «Στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπιδόθηκα στὴ μελέτη μ' ἓναν ἔνθερμο ζῆλο. Ὁ πατέρας μου εἶχε γράψει στὸν Ν. Μάνο, ποὺ βρισκόταν στὸ Παρίσι ὡς ἀποκρισάριος τῆς Πύλης, νὰ μᾶς στείλει

4. Εὐδόκιμος Ξηροποταμηνός, *Ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθω Ἱερὰ Βασιλικὴ Πατριαρχικὴ καὶ σταυροπηγιακὴ σεβασμία Μονὴ τοῦ Ξηροποτάμου 424-1925*, Θεσσαλονίκη 1926, ²1971, σ. 118-121.

5. Τριαντάφυλλος Β. Σκλαβενίτης, *Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια τῆς Βενετοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἡ Ἐμπορικὴ ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Νικολάου Παπαδόπουλου*, Ἀθήνα 1990, σ. 82-83.

μέρικά έκλεκτά βιβλία· μᾶς ἔδωσε μεταξύ ἄλλων τὰ ἔργα του Le Harpe καὶ τὴν πρώτη ἔκδοση σὲ δύο τόμους τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τοῦ Say, συστήνοντάς μας νὰ τὰ καταβροχθίσουμε. Ἐπιδόθηκα ὄντως μὲ μιὰ ἀκούραστη ἔφεση: διατηρῶ ἀκόμη ἄλλωστε τὶς ἀναλύσεις καὶ τὰ παραθέματα ὄλων τῶν διδακτικῶν καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν βιβλίων ποὺ ἀπετέλεσαν τὸ ἀντικείμενο τῶν μελετῶν μου. Ἡ συνέχεια αὐτῶν τῶν μελετῶν διακόπηκε, εἰν' ἀλήθεια, ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ πατέρα μου· τὶς συνεχίσαμε στὴν Kronstadt (Μπρασόβ, Στεφανούπολη) ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ καθηγητῆ μας Σερούιου μὲ τὸν ὅποιο διατρέχαμε τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς, καὶ τοῦ δασκάλου μας τῆς Γαλλικῆς Vassan ποὺ μᾶς ἔβαζε νὰ γράφουμε μακρόπνοες ἐκθέσεις: ὅμως αὐτὸ ποὺ μᾶς ὠφέλησε περισσότερο ἦταν ἡ ἀνάγνωση καὶ ἡ ἀνάλυση ποὺ κάναμε ἀπὸ κοινοῦ τῶν καλύτερων ἔργων ποὺ μποροῦσαμε ν' ἀποκτήσουμε πάνω σὲ θέματα φιλοσοφίας, δικαίου καὶ πολιτικῆς οἰκονομίας».⁶

Ἡγετική τάξη καθὼς ἦταν, οἱ Φαναριῶτες γνώριζαν νὰ ἐνισχύουν τοὺς νεωτεριστές, νὰ συμμαχοῦν μὲ τοὺς ἐμπόρους, νὰ πιέζουν τὸ Πατριαρχεῖο καὶ τοὺς συντηρητικούς, ὅταν σχεδιάζαν ἢ ξεκινοῦσαν διωγμοὺς κατὰ τῶν διαφωτιστῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑποχωροῦν καὶ νὰ προσαρμύζονται τὴν ὥρα τῆς κρίσης καὶ τῶν διωγμῶν ποὺ κήρυττε ἡ Ἐκκλησία.

Τὰ ἴδια χρόνια ὁ Σπυρίδων Βαλέτας, γραμματέας τῶν Σούτσων, στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς τὸ 1819, καὶ στὸ Βουκουρέστι ἀπὸ τὸ 1819 ὡς τὸ 1821, καὶ σύζυγος τῆς Αἰκατερίνης Κ. Σούτσου, ἀδελφῆς τῶν ποιητῶν καὶ μεταφράστριας τοῦ Mably, μεταφράζει στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ ἔργο τοῦ Ρουσσώ, *Λόγος περὶ τῆς ἀπισότητος τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους*, ποὺ ἐκδίδεται μὲ ψευδώνυμο τοῦ μεταφραστῆ, στὸ Παρίσι τὸ 1818 μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Νικολάου Πίγκολου, συντελεστῆ στὴ διάδοση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ καὶ πρωταγωνιστῆ στὴν κρίση τοῦ 1819-1821. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ὁ Βαλέτας δὲν πῆγε ποτὲ στὴ Γαλλία καὶ γράμματα ἔμαθε οἰκοδιδασκόμενος καὶ αὐτοδιδασκόμενος στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ καλυπτόμενος μεταφραστῆς τοῦ Ρουσσώ ἔδρασε μὲ ἐπιτυχία ὡς ἐταιριστῆς καὶ συνωμότησε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ γραμματέα τοῦ ἡγεμόνα στὸ Βουκουρέστι γιὰ τὴν προώθηση τοῦ ἔργου τῶν Φιλικῶν.⁷

6. *Mémoires du prince Nicolas Soutso, grand logothète de Moldavie 1798-1871*, publiés par Panaioti Rizos, Βιέννη 1899, σ. 43-44. Σχόλια στὸ ἀπόσπασμα: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ὁ Σπυρίδων Βαλέτας καὶ ἡ μετάφραση τῆς Πολιτικῆς οἰκονομίας τοῦ J. B. Say», *Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Μελέτες στὴ Μνήμη τῆς Δέσποινας Θεμελῆ-Κατηφόρη*, Ἀθήνα 1994, σ. 108-109.

7. Σκλαβενίτης, «Ὁ Σπυρίδων Βαλέτας...», ὁ.π., σ. 112-118.— Ὁ ἴδιος, «Οἱ

Ἄναζητώντας τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Διαφωτισμοῦ στοὺς μεγαλεμπόρους τῆς Κωνσταντινούπολης θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε στὸ Σύστημά τους. Ἀπὸ τὸ 1813 ὡς τὸ 1820, σὲ ἐποχὴ μεγάλης ἐμπορικῆς κρίσης, συνειδητοποίησαν τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καὶ ἔφτασαν στὴν πραγματικότητα ἐνὸς προγράμματος ἐκδοσης βοηθημάτων γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἀσκήση τοῦ ἐμπορίου καὶ στὸ σχεδιασμὸ ἴδρυσης ἐμπορικῆς σχολῆς. Ἡ ἴδρυση τῆς Φιλολογικῆς ἐφορίας ἀπὸ τὸ Σύστημα ἀπέβλεπε στὴ δημιουργία ἐνὸς αὐτοδύναμου φορέα γιὰ τὴν ἐκδοση χρήσιμων βιβλίων γιὰ τὴν παιδεία τῶν ἐμπόρων καὶ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας γενικότερα. Ψυχὴ τῆς Ἐφορίας ἦταν ὁ Μιχαὴλ Βασιλείου, ἔμπορος καὶ ἐκδότης στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀδελφὸς τοῦ Ἀλέξανδρου τῆς Βιέννης, τοῦ φίλου τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ. Εὐφυῆς καὶ ἐνημερωμένος Ἀργυροκαστρίτης, πρακτικὸς καὶ ἀποτελεσματικὸς, μὲ ἓνα δίκτυο ἀνταποκριτῶν καὶ συνεργατῶν στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Εὐρώπη, δὲν φαίνεται νὰ ὑπερέβη ἀλλὰ οὔτε καὶ ὑποχώρησε ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ καλοῦ, φιλοπρόοδου καὶ χρήσιμου ἀνθρώπου.⁸

Ὁ θεωρητικὸς νοῦς τοῦ Συστήματος τῶν ἐμπόρων εἶναι ὁ Νικόλαος Παπαδόπουλος ἀπὸ τὸ Ζαγόρι, γραμματικὸς ἐμπόρων καὶ ἔμπορος, αὐτοδίδακτος, πολὺγλωσσος καὶ ἱκανὸς συγγραφέας στρατευμένος στὰ κηρύγματα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, ἠθικὰ καὶ γλωσσικὰ, μεταφραστὴς ἠθικῶν, γεωγραφικῶν καὶ ἐμπορικῶν βιβλίων καὶ συγγραφέας τοῦ Ἐρμῆ τοῦ Κερδώου, τῆς ἐμπορικῆς ἐγκυκλοπαιδείας, ἐνὸς ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα κατορθώματα τῆς προεπαναστατικῆς λογιόσύνης καὶ τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς προσπάθειας. Ἡ παραμονὴ του στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἡ βαθιὰ του πίστη ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔχουν ἀνάγκη τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας τὸν ὀδήγησε στὴ διατύπωση, ἀπὸ συντηρητικότερες θέσεις, προαπαιτούμενων καὶ ὄρων γιὰ τὴ δεξίωση τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας καὶ συνάφειας, ὥστε νὰ διασφαλίζεται ἡ ὀρθόδοξη πίστη ἀπὸ τὴν ἀθεΐα καὶ ὁ φρόνιμος βίος ἀπὸ τὴ διαφθορά.⁹

Πολὺ κοντὰ στὶς ιδέες τοῦ Παπαδόπουλου εἶναι ὁ Ἰωάννης Πολυχρονιάδης, ἀπὸ τὸ Ζαγόρι ἐπίσης, ἀδελφὸς τοῦ γνωστότερου Κωνσταντίνου, πού ζεῖ στὴν Εὐρώπη. Ἐμπορος στὴν Ὀδησσὸ ὡς τὸ 1813 καὶ ὕστερα στὴν Κωνσταντινούπολη, φιλικὸς καὶ δραστήριος ἀπόστολος τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, ἀνταποκριτὴς τῶν προεπαναστατικῶν περιοδικῶν

Φαναριῶτες στὶς παραμονὲς τοῦ 1821 κατὰ τὴ μαρτυρία ἐνὸς γραμματικοῦ τους», *Ἡ Ἐποχὴ*, (Ἀθήνα) 27 Μαρτίου 1994, σ. 11.

8. Σκλαβενίτης, «Ὁ Σπυρίδων Βαλέτας...», *ὁ.π.*, σ. 113-114.

9. Σκλαβενίτης, *Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια...*, *ὁ.π.*, σ. 55-83.

ἀλλὰ καὶ βιβλίων μὲ συνδρομητές. Μετεῖχε στὸ *Σύστημα τῶν ἐμπόρων* καὶ διαδέχτηκε τὸν Παπαδόπουλο, ὅταν πέθανε (1820), στὴν ἡγεσία τῆς ἀσφαλιστικῆς ἐταιρείας τοῦ *Συστήματος*. Νεκρολόγησε τὸν φίλο του Ν. Παπαδόπουλο ἀνώνυμα στὸ περιοδικὸ *Μέλισσα* τοῦ Παρισιοῦ: πρόκειται γιὰ ἓνα κείμενο ἐπιθετικὸ, ποὺ ὑπερασπίζεται τὶς νεωτερικὲς ιδέες καὶ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀγωνίστηκαν γι' αὐτὲς προσκρούοντας στὶς κοινωνικὲς ἀδράνειες καὶ τὶς ἀντιδράσεις ὁμάδων καὶ προσώπων· ἓνα κείμενο ποὺ δημοσιεύτηκε τὴν ὥρα τῆς μεγάλης κρίσης (1821).¹⁰

Ἀπὸ τὴ συνοδευτικὴ ἀνώνυμη ἐπιστολὴ καὶ τὴ νεκρολογία σταχυολογῶ: «Ἡ φιλολογικὴ καὶ ἠθικὴ τελειοποίησις τῶν διδασκάλων, ἡ αὐξήσις καὶ ἡ καλὴ ἀποκατάστασις τῶν σχολείων καὶ ἐξαιρέτως ἡ παντελὴς κατάργησις τοῦ σχολαϊσμοῦ, τῆς φθοροποιοῦ καὶ βαρβάρου ταύτης ψευδομαθείας [...] ταῦτα, λέγω, τὰ μέσα δύνανται κυρίως νὰ βελτιώσωσι τὴν τύχην τῆς Ἑλλάδος. Καὶ τῶ ὄντι ἐκ τῶν καλῶν σχολείων εἶναι ἐλπίς νὰ ἐξέλθωσι σοφοὶ καὶ ὄντως ἅγιοι ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς, φιλοπάτριδες καὶ δίκαιοι ἄρχοντες καὶ προεστῶτες, ἔμπειροι καὶ φιλογενεῖς ἔμποροι, αἱ τρεῖς πρῶται κλάσεις τοῦ ἡμετέρου γένους, ἐξ ὧν ἐλπίζεται ἡ παλιγγενεσία». Στὴν ἴδια γραμμὴ, ἀλλὰ ξεκινώντας ἀπὸ τὴν προβολὴ τοῦ προτύπου τῆς ἀτομικῆς προκοπῆς καὶ εὐθύνης, κινεῖται καὶ ὁ Πολυχρονιάδης στὴ νεκρολογία τοῦ Παπαδόπουλου: «Ὁμίλησε πολλάκις παρρησίᾳ περὶ μεταρρυθμίσεως καὶ βελτιώσεως τοῦ εἰς Κουρουτζεσμὲ Σχολείου τοῦ γένους· ἀλλὰ ματαίως διότι κατὰ δυστυχίαν “μία χελιδὼν ἕαρ οὐ ποιεῖ”. [...] Ἄν αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ἔζη ἐν τῇ σοφῇ Εὐρώπῃ, ὅπου τὰ μεγάλα πνεύματα καλλιεργοῦνται λαμπρῶς καὶ ἔχουν στάδιον νὰ τρέξουν, ὅπου εἶναι ἄπειρα μέσα φωτισμοῦ καὶ κριταὶ ἀπαθεῖς, καὶ γενναῖοι ἀντίζηλοι, ἤθελεν ἀναμφιβόλως ἀναδειχθῆ ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους νόας καὶ φωστῆρας. Ἄλλ' εἰς τὴν ἀθλιωτάτην Τουρκίαν τὰ προτερήματα δὲν παρατηροῦνται, εἶναι τεθαμμένα ἐν σκότει· καὶ ἂν μέγας τις καὶ γενναῖόφρων τολμήσῃ νὰ λάμψῃ διὰ τοῦ καθαρωτάτου φωτὸς τῆς σοφίας καὶ ἀληθείας, ὁ τοιοῦτος κινδυνεύει νὰ κατασπαραχθῇ ἀνιλεῶς ὑπὸ τοῦ μιαινοῦ φθόνου τῶν ψευδομαθῶν, ὑπὸ τῆς ἀγριότητος τῶν δεισιδαιμόνων ἢ τῶν ὑποκριτῶν, ὑπὸ τῆς τυραννίας τῶν Μακιαβελιστῶν, ἐν ἐνὶ λόγῳ ὑπὸ τῆς κακοπαιδευσίας καὶ βαρβαρότητος!»¹¹

Ἡ σφοδρότητα τῆς ἐπίθεσης τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀφείλεται κυρίως στὴν ἀδυναμία τους νὰ ἀναζητήσουν ἢ νὰ δεχθοῦν ἄλλες μεθόδους ἀντιμε-

10. *Στὸ ἴδιο*, σ. 55-61.

11. *Μέλισσα ἢ Ἐφημερίς Ἑλληνική*, τ. Α' τετράδιο Γ', Παρίσι 1821, σ. 313, 327-328.

τώπισης τῶν διαφωτιστῶν καὶ τοῦ ἀγῶνα τους, πού καθοδηγεῖται ἀπὸ τὰ κέντρα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἡ ρήξη δημιούργησε νέες πραγματικότητες πού προκάλεσαν τοὺς ὀπαδοὺς τῶν φῶτων νὰ κατακτήσουν καὶ νὰ διατυπώσουν τὶς θέσεις γιὰ ὁλόκληρο τὸ πρόβλημα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Εἶναι μιὰ πορεία πού θὰ συνεχιστεῖ, κάτω ἀπὸ διαφορετικοὺς κάθε φορά ὄρους, καὶ μετὰ τὴν ἔκρηξη τῆς Ἐπανάστασης, στοὺς τόπους τῆς προσφυγιάς ἢ στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα. Ἡ μεγάλη Ἐπανάσταση δημιούργησε πολλαπλὰ πεδία «μαχῶν» καὶ οἱ δυνάμεις ἀναδιατάχθηκαν κατὰ τὶς προτεραιότητες καὶ τὶς ἱεραρχήσεις τῶν ἀναγκῶν πού δημιουργήθηκαν. Μελετώντας τὶς μαρτυρίες καὶ τὰ κείμενα τοῦ Ἀγῶνα, ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ὡς τὰ προσωπικότερα, ἀπὸ τὴ μεριά τῆς ἱστορίας τῶν συνειδησεων, μποροῦμε νομίζω νὰ στηρίζουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ δὲν ἔγιναν ἐπὶ ματαίῳ.

